

УДК 811.161.3

**СИНТАКСІС СКЛАДАНАГА СКАЗА
Ў БЕЛАРУСКІХ ЛІТАРАТУРНЫХ АФАРЫЗМАХ
(БЯЗЗЛУЧНІКАВЫ СКАЗ)**

В.А. ШПАКОЎСКАЯ
(*Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова*)

Вызначаюцца асноўныя мадэлі бяззлучнікавых сказаў, якія выкарыстоўваюцца ў беларускіх літаратурных афарыстычных выслоўях. Акрэсліваецца прадуктыўнасць асобных мадэляў і семантычных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў, іх абумоўленасць катэгарыяльнымі ўласцівасцямі афарызма і яго стылістычнымі асаблівасцямі ў мове мастацкай літаратуры. У афарыстычных выказваннях, якія з'яўляюцца бяззлучнікавымі сказамі, ніколі не сустракаюцца адносіны паслядоўнасці з'яў і падзей, а рэалізуюцца толькі адносіны адначасовасці паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Гэта адпавядае адной з асноўных катэгарыяльных асаблівасцей афарызма – абагульненасці зместу, якая грунтуецца на пазачасавым характары паведамлення.

Уводзіны. Адной з актуальных праблем вывучэння літаратурных афарызмаў у беларускай мове з'яўляецца апісанне іх сінтаксічнай пабудовы, якая значна адрозніваецца ад сінтаксіса фальклорных афарызмаў – прыказак, народных выслоўяў і інш. На сённяшні дзень акрэслены асноўныя сінтаксічныя мадэлі сказаў і іх колькасная прадстаўленасць у беларускіх літаратурных афарызмах [1], апісаны сінтаксічныя і стылістычныя асаблівасці літаратурных афарызмаў, якія пабудаваны па мадэлі простага сказа [2]. Акрамя гэтага, асобныя пытанні сінтаксічнай будовы афарызмаў закранаюцца ў нешматлікіх працах, прысвечаных рознааспектнаму апісання афарыстычных выслоўяў у мове беларускай мастацкай літаратуры [3 – 7]. Пытанне сінтаксічнага апісання беларускіх літаратурных афарызмаў, пабудаваных па мадэлі складаных сказаў, асобна не ставілася. Гэта замінае стварэнню цэласнага ўяўлення аб асноўных структурных і стылістычных асаблівасцях сінтаксіса літаратурных афарызмаў у сучаснай беларускай мове.

Афарызмаў, пабудаваных па мадэлі складанага сказа, налічваецца прыкладна 55 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў, якіх для сінтаксічнага аналізу было абрана каля 3000 адзінак [2, с. 111]. Складаныя паводле сваёй сінтаксічнай будовы афарыстычныя выслоўі могуць мець структуру складаназлучнага, складаназалежнага і бяззлучнікавага сказаў, а таксама складанага сказа з рознымі відамі сінтаксічных сувязей.

Мэтай дадзенага даследавання з'яўляецца апісанне сінтаксічных і стылістычных асаблівасцей літаратурных афарызмаў, якія пабудаваны па мадэлі бяззлучнікавага сказа, на матэрыяле каля 400 адзінак, выбраных з мастацкіх твораў беларускіх пісьменнікаў і паэтаў XX стагоддзя.

Вынікі даследавання і іх абмеркаванне

1. Афарызмы, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа, складаюць прыкладна 15 % ад агульнай колькасці прааналізаваных беларускіх літаратурных афарызмаў. У сучасным мовазнаўстве існуе пяць класіфікацый бяззлучнікавых сказаў [8, с. 177 – 178]:

- а) з аднатыпнымі і разнатыпнымі састаўнымі часткамі [9, с. 276 – 277; 10, с. 612 – 613];
- б) з двухбаковымі і аднабаковымі адносінамі састаўных частак [11, с. 636];
- в) з улікам структурных адрозненняў (сказы адкрытай і закрытай структуры) [12, с. 432 – 439];
- г) па структурна-семантычнаму прынцыпу з улікам інтанацыйных асаблівасцей [13, с. 201 – 210];
- д) паводле семантычна-сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі [14, с. 306].

З іх найбольш рэпрэзентатыўнай пры апісанні сінтаксічнай пабудовы афарыстычных выслоўяў, на нашу думку, з'яўляецца толькі адна, апошняя, якая дазваляе акрэсліць як фармальна-граматычныя, так і лагічна-семантычныя і стылістычныя асаблівасці літаратурных афарызмаў.

Паводле семантычна-сінтаксічных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі сказаў [14, с. 305 – 320], беларускія літаратурныя афарызмы, якія з'яўляюцца па сваёй сінтаксічнай структуры бяззлучнікавымі сказамі, падзяляюцца на наступныя чатыры вялікія групы.

2. Афарызмы, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа з супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі адносінамі паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць 4,0 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў. Гэтыя сказы маюць пераважна двухчленную замкнутую структуру [14, с. 309], што адпавядае такой катэгарыяльнай уласцівасці афарызма, як структурна-сінтаксічная закончанасць, а таксама адной з яго агульных стылістычных рысаў – структурнай двухкампанентнасці. Афарыстычныя выслоўі ў форме бяззлучнікавага складанага сказа з супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі адносінамі

паміж састаўнымі часткамі складаюцца, як правіла, з аднолькавых або вельмі падобных па структуры прэдыкатыўных адзінак, што адпавядае яшчэ адной агульнай стылістычнай уласцівасці афарызма – структурнаму паралелізму яго структурна-кампазіцыйных частак, напр.: *Няма сэрца ў долі, / Праўды ў людзей...* (Я. Колас); *Бога не трэба баяцца, / Бога трэба любіць* (Р. Барадулін); *Будзь здарова, радня па крыві, / Будзь бяссмертна, радня па духу!* (Н. Мацяш).

Абедзве састаўныя часткі афарыстычных выслоўяў могуць складацца нават з адных і тых жа лексічных кампанентаў, напр.: *Узнагарода – памяць, / Памяць – кат* (З. Дудзюк); *Без радзімы народа няма, / Без народа няма радзімы* (Р. Барадулін). Пры гэтым кампаненты іншы раз інверсіруюцца ў другой частцы, змяняючы тым самым яе структурную падобнасць да першай, напр.: *Бяду нажыці ўсякі можа, / Бяды пазбыцця – не ўсякі* (Я. Купала); *Агню без цемры цемнавата, / Не цёмна цемры без агню...* (Р. Барадулін).

Адзін і той жа лексічны кампанент можа элімінавацца ў другой прэдыкатыўнай частцы бяззлучнікавага сказа, што дазваляе акцэнтаваць увагу на іншых лексічных кампанентах, якія нясуць асноўную сэнсавую нагрузку ў афарыстычным выслоўі, напр.: *Пра маладосць **пяюць** бярозы, / Пра вечнасць – хмурыя дубы* (А. Бачыла). У такіх афарызмах часта бывае больш за дзве састаўныя часткі, напр.: *Закладзены ў кроплі акіяны, / Ё імгненні – эры, / Ё пясчынцы – горы* (М. Рудкоўскі); *Голас незнаёмага **можа** здзівіць, / Голас друга – на хвіліну спыніць, / Голас любай – сагрэць сонцам лета, / Голас маці – вярнуць з таго свету* (М. Танк).

Прэдыкатыўныя часткі бяззлучнікавага сказа з супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі адносінамі паміж імі ў складзе літаратурных афарызмаў найчасцей з’яўляюцца двухсастаўнымі. Пры гэтым кожная з іх характарызуецца мінімальнай колькасцю дадзеных членаў, не перагружана лішнімі, непатрэбнымі для раскрыцця абагульненай думкі лексічнымі кампанентамі, што адпавядае такой агульнай стылістычнай уласцівасці афарызма, як лаканічнасць, напр.: *Ёсць мінае – Гонар не мінае...* (У. Караткевіч); *Тварыць дабро патрэбен талент, / Прыносіць гора – толькі злосць* (С. Грахоўскі). *Прыйшлі і адышлі ў нябыт манархі – / Народы застаюцца назаўжды* (В. Зуёнак); *Узросту не мае Гармонія, / Не ведае межаў Краса* (Н. Мацяш); *Не вечны чалавек, / Яго ж памкненні – вечныя!*... (М. Рудкоўскі).

Значна менш сустракаюцца ў афарызмах бяззлучнікавыя сказы з аднасастаўнымі прэдыкатыўнымі часткамі, напр.: *Не выхваляйся дабрывёю, / Рабі дабро ты моўчкі лепш!* (П. Броўка); *Лётаць і лунаць / На вышыні / Маеш права – / Поўзаць немагчыма!* (Р. Барадулін); *Як ні добра ў гасцях – / Паміраць трэба дома* (Р. Барадулін); *Вечнае па-свойму сеем, / Добрае – на свой манер* (Р. Тармола-Мірскі).

І зусім рэдка ў межах аднаго бяззлучнікавага сказа спалучаюцца двухсастаўная і аднасастаўная прэдыкатыўныя часткі, напр.: *Смерці ў Паэта няма – / Ёсць нараджэнне!* (Я. Янішчыц).

Можна вылучыць два асноўныя тыпы адносін паміж састаўнымі часткамі афарыстычных выслоўяў, пабудаваных па мадэлі бяззлучнікавага сказа.

2.1. Афарызмы, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі супастаўлення па-між прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць 2,0 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў. У такіх афарызмах у абагульненай форме паведамляецца аб нейкіх двух прадметах, дзеяннях, або аб дзвюх з’явах, у чымсьці падобных адно на адно, якія існуюць паралельна, не процідейнічаюць адно аднаму. Пры гэтым, дзякуючы супастаўленню, выразна выяўляюцца асаблівасці тых рэалій (асоб, прадметаў, стану), аб якіх паведамляецца ў афарыстычным выслоўі, напр.: *Па зімах гадаюць пра лета, / Па з’явах – аб сэнсе падзей* (Я. Колас); *Шляхі не купляюць за пяць капеек – / Бяруць іх жыццём сваім* (В. Зуёнак); *З горнай вяршыні не сходзіць туман, / З вернага сэрца – любоў* (М. Танк); *Свабодны толькі дух – / Душа не мае волі* (Р. Барадулін).

Яскравай асаблівасцю літаратурных афарызмаў, пабудаваных па мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі супастаўлення паміж прэдыкатыўнымі часткамі, з’яўляецца тое, што абагульненне ў іх мае характар суаднясення агульнавядомага погляду на свет і чалавека ў свеце і новага (індывідуальна-аўтарскага) меркавання. Пры гэтым тое, што ўжо вядома, фармулюецца ў першай прэдыкатыўнай частцы сказа, а новае – у другой, напр.: *Бяда і радасць ходзяць побач вечна, / Людзей ратуе толькі чалавечнасць* (П. Панчанка); *Быць не можа ў братэрства нічыйных палос, / Між людзей / быць не можа старонняга болю!* (Н. Мацяш); *Лётаць і лунаць / На вышыні / Маеш права – / Поўзаць немагчыма!* (Р. Барадулін).

2.2. Афарызмы, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі супрацьпастаўлення паміж прэдыкатыўнымі часткамі, таксама складаюць 2,0 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў. У такіх афарыстычных выслоўях паведамляецца ў абагульненай форме пра неадпаведнасць, несумяшчальнасць пэўных аб’ектаў, прымет, дзеянняў, з’яў прыз адмаўленне нечага аднаго і сцвярджэнне іншага. Пры гэтым прэдыкатыўныя часткі бяззлучнікавага сказа нярэдка з’яўляюцца сэнсава самастойнымі, незалежнымі адна ад адной, але заўсёды маюць строгі парадок размяшчэння, калі адмаўленне ці абмежаванне нечага фармуліруецца ў другой частцы, напр.: *Няхай твае паражэнні, гузакі і мазалі глыбока схаваны ад усіх, ты пра іх абавязаны памятаць заўсёды* (М. Стральцоў).

Можна вылучыць два тыпы значэння супрацьпастаўлення паміж прэдыкатыўнымі часткамі ў афарызмах, якія з’яўляюцца бяззлучнікавымі сказамі:

а) поўнае супрацьпастаўленне, калі проціпастаўляецца значэнне адной састаўной часткі значэнню другой, што найбольш распаўсюджана сярод прааналізаваных адзінак (1,5 %), напр.: *Ліха знойдзе ўсюды, / Шчасце ж уцякае* (Я. Колас); *Людзі ваду да сябе ўздываюць, / Быдла – схіляецца да вады* (У. Караткевіч); *Капцы жадаюць вечнага спакою, / Жывыя – працаваць, кахаць і пець* (У. Караткевіч); *Зло злом яшчэ чарнейшым вернецца, / Дабро паўторыцца стокроць* (Р. Барадулін);

б) няпоўнае супрацьпастаўленне, калі супрацьпастаўляюцца толькі значэнні асобных кампанентаў састаўных частак бяззлучнікавага сказа (0,5 %), напр.: *Пясяр – слуга слугі ўсякай, / Пясяр і цар усіх цароў!* (Я. Купала); *Размова – мова думак, маўчанне – мова ісціны* (А. Разанаў); *Не вечны чалавек, / яго ж памкненні – вечныя!*... (М. Рудкоўскі).

3. Афарызмы, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі паяснення паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць 4,0 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў. Можна вылучыць чатыры асноўныя тыпы адносін паяснення паміж састаўнымі часткамі афарыстычных выслоўяў, пабудаваных па мадэлі бяззлучнікавага сказа.

3.1. Афарызмы, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі ўдакладнення паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць каля 3,0 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў. Першая састаўная частка такіх бяззлучнікавых сказаў мае ў сваім саставе словы або словазлучэнні, якія патрабуюць удакладнення, а другая – фармулюе гэта ўдакладненне. Удакладняцца можа і тое, што ў агульнай форме было выказана ў першай частцы [14, с. 313]. На гэтай падставе можна вылучыць наступныя тыпы адносін удакладнення паміж прэдыкатыўнымі часткамі афарызмаў, якія з’яўляюцца бяззлучнікавымі сказамі:

а) удакладняецца ўся першая састаўная частка ў цэлым (1,0 %), што адпавядае такой катэгарыяльнай уласцівасці афарызмаў, як абагульненасць зместу, напр.: *Жанчына – душа мужчыны; яна наша натхненніца на вялікія справы* (Я. Колас); *Храбрасць – талент, стараннем яго не асвоіш* (В. Быкаў); *Паэзія – агонь і лёд: / Сто раз згараць і ўздымацца* (Я. Янішчыц); *Так ужо наканавана небам: / Маці дзеціца з дзецьмі / Душою сваёй, як хлебам* (Р. Барадулін);

б) удакладняецца сэнс асобных кампанентаў або груп кампанентаў першай састаўной часткі (2,0 %), напр.: *Толькі свет пакідаючы не бярыце нічога, / Нават ключ ад дзвярэй перадайце суседу* (М. Танк); *Красой адзінай чалавек жыве – / Аскепак космасу / І сон бяды зямное* (Р. Барадулін); *І адна / ў паэтаў віна: / не ўміраюць і ў вечныя векі* (М. Скобла).

Больш выразна выяўляецца ўдакладненне ў тых выпадках, калі ў першай прэдыкатыўнай частцы ўжываецца параўнанне, напр.: *Мудрасць крылатая, яна, як насенне дуба, ляціць і ўкараняецца ўжо на вечнасць* (Л. Геніюш); *Чалавекі як літары – / У кожнага / Свечка душы ўнутры* (Р. Барадулін); *Жыццё, сапраўды, як казка: / Ідзеш ад бяды да бяды* (Н. Маціаш).

Афарызмы, якія з’яўляюцца бяззлучнікавымі сказамі з адносінамі ўдакладнення паміж іх састаўнымі часткамі, характарызуюцца адметнай сінтаксічнай пабудовай кожнай часткі.

Так, у першай прэдыкатыўнай частцы аднолькава прадуктыўна выкарыстоўваюцца і двухсастаўныя, і аднасастаўныя сказы, напр.: *Храбрасць – талент, стараннем яго не асвоіш* (М. Танк); *Мінулае жыве, / яно за намі назірае* (А. Разанаў); *Народа няма напалову – / Ён есць ці яго няма* (В. Зуёнак). Пры гэтым сярод аднасастаўных даволі часта сустракаюцца намінатыўныя сказы, але толькі ў тых афарызмах, якія пабудаваны на ўзор так званых “велерызмаў” [15] або ў якіх выкарыстаны ў стылістычных мэтах прыём збытکوўнасці, напр.: *Такі закон: перад канцом сваім / І мухі тнуць балюча* (Я. Колас); *Смерць, яна ўсіх уроўнівае* (М. Танк); *Зайздросная гэта якасць – надаваць духоўнасць, асэнсаванасць рэчам* (М. Стральцоў). Ужываюцца таксама і безасабовыя сказы, напр.: *Ад сябе самога не схавацца, / Ад сябе самога не ўцячэш* (П. Панчанка).

Другая прэдыкатыўная частка можа быць таксама як двухсастаўнай, так і аднасастаўнай, але заўважна пераважае двухсастаўны сказ (у тым ліку і няпоўны), напр.: *Жанчына – душа мужчыны; яна наша натхненніца на вялікія справы* (Я. Колас); *Людское сэрца, быццам мора, / У ім бывае шторм і штыль...* (П. Броўка); *Сам жа мусіш свой несці крыж, / Узысці на сваю Галгофу* (Р. Барадулін).

Асобна трэба адзначыць афарыстычныя выслоўі, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі ўдакладнення паміж яго састаўнымі часткамі, у якіх выказнік мае форму загаднага ладу (і ў першай, і ў другой частках), напр.: *Пакінь адну пасаду – / Быць Чалавекам на зямлі* (С. Грахоўскі); *Не аддавай сябе самоце, / Заўчасна ёй не саступай* (Н. Маціаш).

3.2. Афарызмы, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі дапаўнення паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць каля 0,4 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў. У аснове адносін паміж састаўнымі часткамі такіх бяззлучнікавых сказаў ляжыць выражэнне дадатковай заўвагі да таго, што сказана раней. Другая частка можа дапаўняць адзін з кампанентаў першай

часткі ці ўсю яе ў цэлым. Трэба заўважыць, што ў афарыстычных выслоўях першая прэдыкатыўная частка дапаўняецца толькі цалкам, што звязана з такой катэгарыяльнай уласцівасцю афрызмаў, як абагульненасць зместу. Дапаўняючая частка пашырае абагульненую думку, якая выказваецца ў першай частцы, дадатковымі звесткамі, ацэнкай яе зместу і да т.п., напр.: *Ўвесь час варушымся, збіраем, / Канца ж патрэбам тым не маем (Я. Колас); Чаму ж тады дарога дамоў / Карацейшая, як з дому, / Аб чым знае нават конь (М. Танк).*

3.3. Афарызмы, пабудаваныя на мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі семантычнага разгортвання паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць 0,3 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афрызмаў. Адметнасць такіх сказаў заключаецца ў семантычнай узаемасувязі лексічнага кампанента ў першай састаўной частцы з агульным сэнсам другой часткі. Яе паясняльная функцыя рэалізуецца ў разгортванні зместу выказніка першай часткі, які выражаецца такім словам, лексічная прырода якога нацэльвае на развіццё думкі, напр.: *Даўно ўжо людзі прадказалі: / Нішто не вечна паміж намі (П. Броўка).*

Сустрэкаюцца афарызмы, пабудаваныя на мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі семантычнага разгортвання паміж прэдыкатыўнымі часткамі, калі другая частка разгортвае змест не аднаго кампанента, а ўсёй першай састаўной часткі, якая з'яўляецца безасабовым сказам, напр.: *Бывае й так: і ў добрым севе / Трапляе дзікая трава (Я. Колас); Дбаючы разам з векам / Аб электронным цудзе, / Памятай – / чалавекам / Ніхто за цябе не будзе (П. Макаль).*

3.4. Афарызмы, пабудаваныя на мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі каменціравання паміж прэдыкатыўнымі часткамі, таксама складаюць прыкладна 0,3 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афрызмаў. Каменціруючай часткай з'яўляецца другая прэдыкатыўная частка сказа, якая тлумачыць агульны сэнс першай, робіць усё паведамленне больш зразумелым. Звычайна парадак размяшчэння састаўных частак у такіх бяззлучнікавых сказах з'яўляецца паслядоўным: спачатку ідзе тая частка, якая каменціруецца, а пасля – тая, якая каменціруе, напр.: *Жыцця ніколі не бывае многа, / Так, як і праўды, – колькі ні жыў (С. Законнікаў); Як каноплі ў балоце тапіці – / так жыць: не любіці (В. Аколава).*

4. Афарызмы, пабудаваныя на мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі дэтэрмінацыі паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць 4,0 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афрызмаў. Можна вылучыць чатыры асноўныя тыпы адносін дэтэрмінацыі паміж састаўнымі часткамі афарыстычных выслоўяў, пабудаваных на мадэлі бяззлучнікавага сказа.

4.1. Афарызмы, пабудаваныя на мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі прычыны і выніку паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць прыкладна 2,5 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афрызмаў. Для першай састаўной часткі такіх бяззлучнікавых сказаў характэрна інфарматыўная недастатковасць, незавершанасць [14, с. 318], незалежна ад таго, аб чым спярша паведамляецца: аб прычыне ці аб яе выніку. У залежнасці ад паслядоўнасці фармулявання прычыны і яе выніку вылучаюцца наступныя суадносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі тых афрызмаў, якія з'яўляюцца бяззлучнікавымі сказамі:

а) першая частка змяшчае ўказанне на прычыну, а другая – на вынік гэтай прычыны (1,5 %), напр.: *Няма сыноў – няма падмогі... (Я. Колас); Быць чалавекам – цяжкае прызвание, / не ўсім, не кожнаму ўтрымаць яго (Т. Бондар); За любоў не судзі людзей, / Не сароцеца ёй – нікога! (В. Аколава);*

б) першая частка ўказвае на вынік таго, пра што гаворыцца ў другой (1,0 %), напр.: *... Бойся спазніцца з харошым учынкам: / Тонка прадзеца жыццёвая ніць (Н. Мацяш); Зняможаным не кажуць слоў прыгожых, / Ад гучных слоў не прыбывае сіл... (А. Бачыла); Раднёю і мовай не грэбуй, / Ты – колас сярод каласоў... (С. Законнікаў).*

4.2. Афарызмы, пабудаваныя на мадэлі бяззлучнікавага сказа з умоўна-выніковымі адносінамі паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць прыкладна 1,0 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афрызмаў. У такіх бяззлучнікавых сказах адна іх састаўная частка ўказвае на ўмову, неабходную для існавання з'явы ці ажыццяўлення дзеяння, аб якіх паведамляецца ў другой частцы [14, с. 316], напр.: *Скажаш слова не такое – / Быць бядзе (Я. Колас); ... Гадуюцца дзеці ў любові – ратуецца вечнасць (Л. Рублёўская); Ад сябе хто зможа адвыкнуць, / Можа й будзе патрэбны сабе... (Р. Барадулін).*

Афарыстычныя выслоўі, якія з'яўляюцца бяззлучнікавымі сказамі з умоўна-выніковымі адносінамі паміж іх састаўнымі часткамі, вызначаюцца адметнай сінтаксічнай пабудовай. Іх прэдыкатыўныя часткі з'яўляюцца пераважна аднасастаўнымі сказамі, напр.: *Дабро зрабіў – не гойкай пеўнем (П. Броўка); Бойся спазніцца са словам харошым: / Тонка прадзеца жыццёвая ніць (Н. Мацяш); Здрадзіў мове – здрадзіў продкам, / Будзеш век ваўком хадзіць (К. Турко). І значна радзей – двухсастаўнымі (у тым ліку і няпоўнымі) сказамі, напр.: *Ад сябе хто зможа адвыкнуць, / Можа й будзе патрэбны (Р. Барадулін); Гадуюцца дзеці ў любові – ратуецца вечнасць (Л. Рублёўская); Намарозіць радня на крыві – / Адагрэе радня на долі (Н. Мацяш).**

4.3. Афарызмы, пабудаваныя на мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі мэты паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць толькі 0,3 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афрызмаў. Такія бяззлучнікавыя сказы адрозніваюцца строгай паслядоўнасцю і вызначанымі ролямі прэдыкатыўных частак: асноўная роля ў выражэнні адносінаў мэты належыць выказніку першай часткі, які выражае

еще только дзяслоўнай формай і разам з залежнымі ад яго словамі паясняецца зместам усёй другой часткі, што заўсёды ўказвае на мэту дзеяння, напр.: *Няхай жыве няведанне – яно, / адно яно не ўмее памыляцца (А. Разанаў); Прасіць у маці рады не з рукі, / Занадта час мы разумеем розна (З. Дудзюк).*

4.4. Афарызмы, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі меры і ступені паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць усяго 0,2 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў. Для такіх афарыстычных выказванняў таксама характэрна строгая паслядоўнасць і вызначанасць роляў састаўных частак: другая частка заўсёды вызначае меру або ступень праяўлення таго, аб чым гаворыцца ў першай, напр.: *Зямля, брат, сілы многа мае – / Такія вежы выганяе! (Я. Колас); Праўда возьме верх нязводна: / Такі ўжо сонца вечны ход (Я. Купала).*

5. Афарызмы, пабудаваныя па мадэлі бяззлучнікавага сказа з адносінамі пералічэння паміж прэдыкатыўнымі часткамі, складаюць каля 1,0 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў. У такіх бяззлучніковых сказах пералічваюцца з’явы, падзеі, звязаныя паміж сабой у часавых адносінах [14, с. 306]. Вельмі паказальна ў гэтай сувязі, што ў афарыстычных выслоўях, якія з’яўляюцца бяззлучніковымі сказамі, ніколі не сустракаюцца адносіны паслядоўнасці з’яў і падзей, а рэалізуюцца толькі адносіны адначасовасці паміж састаўнымі часткамі, напр.: *...Адкіньма ўбок справы цемры, / Апра-немся ў зброю святла (Р. Барадулін); Долі не ладзяць з чаратоў, / футра шыюць не з кратоў (В. Аколава); Чужое неба сэрцу не дагодзіць, / душы не загадае: “Не балі...” (Е. Лось).* Гэта адпавядае адной з катэгарыяльных асаблівасцей афарызма – абагульненасці зместу, якая грунтуецца на пазачасавым характары паведамлення. Сэнсавая адцягненасць бяззлучніковых сказаў з адносінамі адначасовасці паміж прэдыкатыўнымі часткамі выяўляецца яшчэ і ў тым, што яны, у адрозненне ад іншых тыпаў бяззлучніковых сказаў, незалежныя адна ад адной, раўнапраўныя, паміж імі няма аднабаковых ці ўзаемных сувязей [14, с. 307], для іх характэрны свабодны парадак размяшчэння, іх можна мяняць месцамі ў сказе без змянення агульнага сэнсу паведамлення.

Заклучэнне. Афарыстычныя выслоўі, пабудаваныя па мадэлях бяззлучніковых сказаў, складаюць 13,0 % ад агульнай колькасці беларускіх літаратурных афарызмаў. Найбольш распаўсюджанымі сярод іх з’яўляюцца бяззлучніковыя сказы з супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі адносінамі, а таксама адносінамі паяснення і дэтэрмінацыі паміж прэдыкатыўнымі часткамі (па 4,0 %), што абумоўлена семантычна-сінтаксічнай рознафункцыянальнасцю частак бяззлучніковых сказаў, якая забяспечвае неабходнае мноства сінтаксічных мадэляў выражэння абагульненага зместу ў літаратурных афарызмах. Найменш прадуктыўныя бяззлучніковыя сказы з адносінамі пералічэння паміж прэдыкатыўнымі часткамі (усяго 1,0 %), што з’яўляецца вынікам іх аднафункцыянальнасці. Акрамя гэтага адносіны пералічэння ўтвараюць патэнцыяльна адкрытую сінтаксічную структуру складанага сказа, якая супярэчыць такой катэгарыяльнай уласцівасці афарыстычных выслоўяў, як іх абсалютная семантычная і сінтаксічная закончанасць.

Пераважная большасць бяззлучніковых сказаў у афарыстычных выказваннях складаецца з двухсастаўных прэдыкатыўных частак (што адпавядае ўласцівай афарызму структуры суджэння), якія вызначаюцца мінімальнай колькасцю дадзеных членаў сказа, увогуле патрэбных для фармулёўкі абагульненай думкі лексічных кампанентаў (што адпавядае такой агульна стылістычнай уласцівасці афарызма, як лакалічнасць). Аднасастаўныя прэдыкатыўныя часткі выкарыстоўваюцца толькі ў пэўных стылістычных мэтах пры ўтварэнні афарызмаў адметнай кампазіцыйнай структуры (напрыклад, намінацыйныя сказы ў афарыстычных выслоўях, пабудаваных на ўзор велерызмаў).

Літаратурныя афарызмы ў форме бяззлучнікавага складанага сказа нярэдка складаюцца з аднолькавых або вельмі падобных па структуры прэдыкатыўных частак (напрыклад, большасць бяззлучніковых сказаў з супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі адносінамі паміж часткамі), што адпавядае такой агульна стылістычнай рысе афарызма, як структурны паралелізм яго структурна-кампазіцыйных частак.

У афарыстычных выказваннях, якія з’яўляюцца бяззлучніковымі сказамі, ніколі не сустракаюцца адносіны паслядоўнасці з’яў і падзей, а рэалізуюцца толькі адносіны адначасовасці паміж прэдыкатыўнымі часткамі, што адпавядае адной з асноўных катэгарыяльных асаблівасцей афарызма – абагульненасці зместу, якая грунтуецца на пазачасавым характары паведамлення.

ЛІТАРАТУРА

1. Іваноў, Я.Я. Сінтаксічная структура сучаснага беларускага літаратурнага афарызма / Я.Я. Іваноў, І.І. Баравая // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: материалы V междунар. науч. конф., Гомель, 22 – 23 окт. 2007 г. / УО “ТГУ им. Ф. Скорины”; редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель, 2007. – С. 180 – 182.
2. Шпакоўская, В.А. Сінтаксіс беларускіх літаратурных афарызмаў (просты сказ) / В.А. Шпакоўская // Веснік МДПУ імя І.П. Шамякіна. – 2011. – № 1(30). – С. 111 – 116.

3. Леванюк, А.Я. Лексіка-граматычныя і семантыка-стылістычныя асаблівасці беларускага паэтычнага афарызма: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / А.Я. Леванюк; Беларускі дзярж. ун-т. – Мінск, 2002. – 19 с.
4. Назаранка, Ю.В. Выслоўе ў мове твораў Якуба Коласа: камунікацыйна-маўленчы статус, класіфікацыя, моўна-стылістычныя асаблівасці: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Ю.В. Назаранка; Беларускі дзярж. ун-т. – Мінск, 2003. – 22 с.
5. Гаўрош, Н. “Шчасця большага няма ў зярняці, як на ніве роднай прарастаці”: да праблемы вывучэння афарызмаў беларускіх пісьменнікаў / Н. Гаўрош, Н. Няmkовіч // Роднае слова. – 2005. – № 11. – С. 37 – 40.
6. Гаўрош, Н. “Ад зямлі да зор і сонца няма думкам забаронцы”: да пытання афарыстычнасці і афарызаванасці тэксту / Н. Гаўрош, Н. Няmkовіч // Роднае слова. – 2006. – № 5. – С. 33 – 36.
7. Іваноў, Я.Я. Афарызмы ў мове твораў Максіма Гарэцкага / Я.Я. Іваноў // Беларуская мова і літаратура. – 2008. – № 8. – С. 62 – 64.
8. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: дыскусійныя пытанні / В.І. Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001. – 199 с.
9. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л.І. Бурак. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – 320 с.
10. Сямешка, Л.І. Курс беларускай мовы: падручнік / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1996. – 654 с.
11. Русская грамматика: в 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 710 с.
12. Современный русский язык: в 3 ч. / под ред. П.П. Шубы. – 2-е изд. – Минск: ООО “Плопрес”, 1998. – Ч. 3: Синтаксис. Пунктуация. Стилистика. – 576 с.
13. Современный русский язык: в 2 ч. / под ред. Д.Э. Розенталя. – 3-е изд. – М.: Высш. шк., 1979. – Ч. 2: Синтаксис. – 256 с.
14. Беларуская граматыка: у 2 ч. Ч. 2: Сінтаксіс / рэд.: М.В. Бірыла, П.П. Шуба; АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 328 с.
15. Быкова, А.А. Семиотическая структура велеризмов / А.А. Быкова // Паремнологические исследования: сб. ст.; сост. и ред. Г.Л. Пермякова. – М.: Наука, 1984. – С. 274 – 293.

Паступіў 22.08.2011

SYNTAX OF COMPOSITE SENTENCE IN BELARUSIAN LITERARY APHORISMS (ASYNDETTIC SENTENCE)

V. SHPAKOVSKAYA

The major patterns of an asyndetic sentence used in the Belarusian literary aphorisms are studied in the article. The author focuses on efficiency of the patterns, types of syntactic connections and semantic relations between predicative parts of an asyndetic sentence, as well as their agreement with aphorisms' categorial characteristics and their stylistic peculiarities in belletristic literature.